

Vágó Istvánné

Életrajz

Vágó Istvánné egy óbudai lakótelepi lakásban él, amely az 1970-es évek módosabb divatja szerint van berendezve, mára azonban már kissé lelakott. Egészségi állapota – rosszul hall és rosszul lát – rányomja bélyegét kedélyére. A lakásból jóformán ki sem mozdul.

Személyesen csak apai nagypapámat ismertem, mert volt nálunk, Debrecenben pár hónapig, amikor másodikos vagy harmadikos elemista voltam. Silber Jichak Izsáknak hívták. 1859-ben született, egy galíciai kis faluban, nem jut eszembe a neve. 1933-ban halt meg, és nem sokkal előtte, 1929-ben vagy 1930-ban volt nálunk, Debrecenben pár hónapig.

Nagypám nyolcéves korában árván maradt. És akkor egy rebbe vette magához, ott nevelkedett, és ő is rebbe lett Majdánkán, ami a Felvidéken van, Huszttól nem messze, olyan húsz kilométerre [Majdánka – kisközség volt Máramaros vm.-ben, 1891-ben 3100, 1910-ben 2600 rutén és német lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került. – A szerk.]. Olyan kis helység, hogy csak egy utcából áll. Több falunak volt a rabbija. Mesélték, hogy lóháton közlekedett [Egy másik rokon szerint sakter volt. Valószínűleg mind a rabbi, mind a rituális vágó tisztét ellátta a környék apró településein. – A szerk.].

A feleségét Sara Leának hívták. (Engem is így hívnak héberül. Az igazolványomba Lea Sarolta van írva.) Amikor 1914-ben édesapámat vitték ki a frontra, írt, hogy szeretne találkozni, legalább az édesapjával, hogy elköszönjön. Sátoraljaújhelyig jöhetett csak, a nagyszülők Majdánkáról jöttek. A nagymamának akkor még volt egy pólyás babája, Rifkele, de ő is mindenképpen menni akart, hogy elbúcsúzzon a fiától. A vonaton nem volt hely, és akkor jött valami ismerős, és nagy nehezen a mozdony mögötti kocsira szorított neki helyet. Így mentek Sátoraljaújhelyre elbúcsúzni a katonafiúktól. És ahogy mentek, a nagyapa azt mondta, hogy átmegy a második vagy harmadik kocsiba imádkozni, mert ott voltak hozzá elegen [lásd: minján]. Nagymama mondta, hogy addig megszoztatja a kicsit. És akkor történt egy vonatszerencsétlenség, nem tudom, hogy kisiklott vagy összeütközött egy másikkal, és nagymama, szegény, meghalt. A nagyapa megmaradt. A kisgyerek valahová kigurult, és úgy vették észre, hogy sírt. Így Rifkele is megmaradt. A nagypapa újra megházasodott, és abból a házasságból is lett két kislány meg egy fiú. Úgyhogy összesen tíz gyereke volt. A második felesége is nagyon jó anya volt. Aztán amikor 1941-ben a magyarok bementek a Felvidékre, őket mind elvitték Kamenyec-Podolszkba [lásd: Kamenyec-Podolszkij-i vérengzés]. Rifkelét, a másik házasságból származó két kislányt meg a mostohamamát.

Legközelebb olyan tizenkét éves koromban találkoztam a család felvidéki részével, amikor valami esküvőn voltam Huszton. Aztán egyszer voltam Majdánkán is, 1939-ben, amikor a Felvidéket visszacsatolták [lásd: első bécsi döntés, Kárpátalja]. Olyan nemigen volt, hogy fogta magát a

család, és elment meglátogatni a nagypapát. Amikor nálunk volt, Debrecenben, volt vele egy kalandom. Nagyon vallásos volt, és minden délután ment a templomba a műhe náhe imához [Minhá vagy minhe – a minden nap elmondandó délutáni ima, melyet a hagyomány szerint Izsák ősanya szerkesztett. Megfelel a jeruzsálemi Szentélyben bemutatott délutáni áldozatnak; lásd még: imádkozás. – A szerk.]. Apukám mindig hazajött, hogy elkísérje a templomba. Egyik délután csak én voltam otthon a lánnyal, már nagyon türelmetlen volt, és mondtam, hogy elkísérem. Én még akkor nem jártam el egyedül, az iskolába is kísérték. Fogta a kezem, és mentünk. Elég messze volt, inkább egy kis imaház. Emlékszem, mindig kérdezte tőlem jiddisül, nem tévedtünk-e el, mert nagyon hosszúnak tűnt az út. Szerencsésen odaértünk, és nemsokára jött apukám. Egészen odavolt, hogy én elindultam nagypapával a templomba. Még arra emlékszem, hogy a testvéreim már gimnáziumba jártak, és titkolni kellett, nehogy nagypapa megtudja, hogy nem jesivába járnak, hanem gimnáziumba. Amíg nagypapám ott volt, addig magántanulók voltak. Emlékszem, jöttek fiatal tanárok, akik otthon addig tanították őket.

Amikor 1939 nyarán Majdánkán voltam a testvéremmel, Jóskával, tizenhat éves voltam, és egyik nap apukám legfiatalabb hűgával sétáltunk. Jött szembe velünk egy ruszin nő, és tökéletes jiddis beszéddel mondta nekem, hogy pont úgy nézek ki, mint Sura Laje, a nagyanyám, aki már szegény régen meghalt a vonatbalesetben. Ez a ruszin nő volt a gyerekekkel, és megtanult jiddisül a családban. Reggel meg este ő imádkozott velük.

Apukám testvérei közül négyről tudok. Alter bácsi, a legidősebb Sátoraljaújhelyen lakott, és órakereskedő volt. Volt nyolc gyereke volt, abból már öt házas, és mindegyiknél volt egypár gyerek. Senki nem maradt meg. Egy másik nagybátyám, Jankel Munkácson lakott. Ott hat gyerek volt. Megszöktek, átjöttek Debrecenbe. Apukám kérdezte, hogy tudtál jönni az erdőn keresztül a gyerekekkel? Azt mondta, úgy érezte, hogy a nagypapa fogja a kezét, és ő vezeti éjjel az erdőn keresztül. Így menekültek meg 1941-ben. De 1944-ben elvitték az egész családot, és nem is jöttek vissza.

Az édesapám testvérei közül csak ketten maradtak életben. Cvi bácsi, aki az esküvő után, 1934-ben kiment Palesztinába, és Ezra bácsi, aki a három gyerekekkel és a feleségével Romániából ment ki rögtön 1945-ben, a háború után. Romániából ugyanis nem deportáltak. Cvi bácsi a háború után írt nekem, szerette volna, ha kimegyek. Azt írta, hogy ne menjek itt férjhez, menjünk ki a testvéremmel. „Ne felejtse el, kinek a lánya vagy” – írta. Az egyik Izraelben élő unokatestvéremmel az 1960-as években találkoztam, mert itt járt Magyarországon valami üzleti ügyben a Tungsramnál. A nagybácsikkal nem találkoztam.

Nem tudom, hogy apukám meddig élt a szülői házban, Majdánkán, csak azt, hogy amikor tizenhat éves volt, akkor Máramarosszigeten tanult a jesivában. Bentlakó volt. Hogy ezért fizetni kellett vagy nem, azt nem tudom. Lehet, hogy az apja azt akarta, hogy rabbi legyen, de aztán órákkal foglalkozott, mint a többi testvér is. Ezt nem tudtam kideríteni, hogyan jött nála és a többi testvérnél is az órásság. A legidősebb testvére Sátoraljaújhelyen lakott, és apukám ott volt nála, az üzletben. Annak a [sátoralja]újhelyi bácsinak a gyerekei mind az üzletben dolgoztak. A legidősebb lány könyvelt, a legkisebb meg szortírozta az apró alkatrészeket. A három fiú is ezzel foglalkozott. Volt, amelyik utazott. Apukám a bátyjától tanulta a kereskedést. Innen, Sátoraljaújhelyről ment leánynézőbe Žurawnóba, ez akkor Lengyelországban volt, Lemberg mellett [A kérdéses időben, 1914 körül Lemberg még az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozott (Galícia székhelye volt), csak

1921 és 1939 között volt lengyel város. Ma Lemberg is és Żurawno is Ukrajnában található. – A szerk.]. A sadhen ismerte anyukám családját. Mondta, hogy menjünk be ide, ha már erre járunk. Amikor meglátta anyukámat, már nem ment tovább. 1914-ben, a háború előtt két héttel volt az esküvőjük, és utána Sátoraljaújhelyen éltek. Ott született a két bátyám, én is ott születtem. Két éves voltam, amikor Debrecenbe költöztünk.

Anyai nagyszüleimmel egyszer találkoztam. Az a nagyapa is rebbe volt. Még nem jártam iskolába, öt éves lehettem, és látogatóba mentünk néhány hétre. Anyukám négy kisgyerekekkel, még a legidősebb sem volt tíz éves. Az utazásra emlékszem, mert az egyik húga eléjük jött a határra, hogy segítsen. Ott egy szállodában kivettek egy szobát, és amíg ők elmentek valami hivatalos papírt elintézni, addig mi, négyen ott maradtunk. Ezt még sokáig felemlgették nekünk. Amíg nem voltak ott, az egyik fiú a korláton lovagolt, a másik a csengőt rángatta, a harmadik kiborította a kancsó vizet, szóval olyan felfordulást csináltak, hogy jött a tulajdonos, hogy miért hagytak ott bennünket. Itt talán egy éjszakát voltunk. Másnap valami kompon mentünk át a vízen, azt hiszem, a Dnyeszter volt.

Żurawnóból arra emlékszem, hogy egy nagy ház volt, tornáccal, oszlopokkal, volt kert gyümölcsfákkal. Arra nem emlékszem, hogy nézett ki a lakás, vagy hol aludtunk, még arra sem, hol ettünk. Inkább csak arra, ahol játszottunk. A nagyapa mindig egy ilyen olvasóállvány előtt állt, és tanult vagy imádkozott. Mellette volt valami kis kályha, azon kávé, és időnként ivott belőle. Úgy emlékszem rá, hogy egész nap ott állt, imádkozott vagy tanult. A nagymamára nem emlékszem. Amikor ott voltunk, mindig hívott, hogy menjek oda hozzá. Sokat feküdt, biztos már idős volt, és hívott, hogy menjek oda az ágyba hozzá, de nem akartam. Jól éreztük magunkat ott, mert volt sok unokatestvér. Emlékszem, hogy idegen zsidó gyerekek csúfoltak bennünket, hogy „magyarem, magyarem”. Nem bántottak bennünket, csak kiabáltak. Ott tanultam meg, hogy prosebányi hlebá [Proszę Pani, chlebka (lengyel)], kérek szépen kenyeret. Fagylaltos is járt, és nagyapától kértünk grossent, hogy vegyünk. Ezekre emlékszem. A szomszéd faluban lakott valami rokon, oda is elmentünk látogatóba. Ott megszerettek, én is jól éreztem magam, és mondták, hogy maradjak ott, majd másnap hazavisznek. De ahogy elment anyukám a többi gyerekekkel, elkezdtem sírni, és még éjfélkor is sírtam. Úgyhogy éjjel be kellett fogni a szekérbe, és vissza kellett vinni anyukámhoz, mert nem tudtak megnyugtatni. Még arra emlékszem, hogy ott volt a Dnyeszter, az a nagy folyó, és attól mindig úgy óvtak bennünket, mert mi, gyerekek úgy vonzódtunk a vízhez. Félték, nehogy valamelyik gyerek beleessen. Itt láttam először kemencét, ahol sütötték a kenyeret. Ott álltunk és néztük, hogy vetik be a kenyeret meg a sóletot. Az a nő, aki sütött, mindig panaszkodott anyukámnak, hogy fél, hogy megüt bennünket a lapáttal. Ez az egy alkalom volt, hogy Żurawnóban voltam. Utána már soha nem láttam a nagyszüleimet. Később, amikor az 1970-es években, Aachenben voltunk, találkoztam egy żurawnói unokatestvéremmel, aki akkor már Aachenben élt. Ő mesélte, hogy amikor jött a nyár, mindenhol jöttek a rokon gyerekek, az egyik Németországból, és németül beszélt, a másik Csehországból, és csehül beszélt, mi magyarul. Egymással jiddisül beszéltünk.

Anyukám ezen kívül még kétszer ment Żurawnóba, egyedül. A żurawnói nagyszülők soha nem látogattak Debrecenbe. Anyám testvérei voltak látogatóban, főleg a lányok. De inkább leveleztek. Anyukám minden testvérével levelezett, mert arra emlékszem, hogy jiddisül írtak nyitott levelezőlapon, és semmi probléma nem volt. Hozta a postás, nem számított, hogy nem magyarul van. És a fényképek is azért készültek, hogy küldjenek egymásnak. Az utazás költséges volt,

mindenütt sok gyerek volt. Volt olyan testvére, akivel huszonöt évig nem találkozott, de levelezni leveleztek, meg fényképet küldtek egymásnak. Két testvéréről tudok, az egyik Tobe, aki Teplitz-Schönauba ment férjhez [Teplitz-Schönau – Teplitz híres fürdőhely volt Csehországban, 1890-ben 17 500 német lakossal. 1895-ben egyesítették Schönaual (2700 lakos). Pamutszövés és festés, üveg-, gép-, ékszer-, paszománt-, gumi-, kötöttáru-készítés, cukorgyártás és vegyipar. Lakosainak száma 1921-ben – ekkor már Csehszlovákia – 28 800 fő volt. – A szerk.]. Elvitték őket, és nem jöttek vissza. A másik Lipcsébe ment férjhez. Őket már korábban visszavitték Lengyelországba, az egész családot, és onnan deportálták őket. Anyukám szülei szerencsére már a deportálás előtt meghaltak.

Szóval a szüleim 1914-ben összeházasodtak [1914-ben volt az egyházi esküvőjük Żurawnóban, és 1916-ban, Sátoraljaújhelyen a polgári esküvő. – A szerk.], és akkor apukámat behívták katonának. Négy évig volt katona. Addig az anyukám felváltva volt Majdánkán az apósánál és Sátoraljaújhelyen a sógoránál. A háború után még 1925-ig Sátoraljaújhelyen laktunk, de külön, nem a nagybácsinál. Érdekes, hogy soha nem néztem meg a házat, ahol Sátoraljaújhelyen laktunk, pedig később nyaranta sokszor voltunk a nagybácsinál. A családban egyedül ő számított jómódúnak, saját háza volt kerttel. A többi testvérnek nem volt. De vigyázott is a pénzre. Ha egy vevőnek sürgősen kellett valami alkatrész, akkor általában Svájc-ból rendelte, és még a testvérének is utánvéttel küldte. Akkoriban meglepő volt, hogy egy testvérnek utánvéttel küldje azt a huszonöt pengős alkatrészt. Szóval nagy háza volt, négy szoba. Volt egy nagy üveges veranda, arra azért emlékszem, mert a tetejét el lehetett húzni, amikor a sátoros ünnep volt. Nem kellett külön sátrat építeni, hanem a tetejét valahogy fel lehetett húzni, befedték náddal, és az volt a sátor. Ez a nagybácsi nagyon vallásos volt.

A nyaralás kölcsönös volt, az ő gyerekei is jöttek hozzánk, és mi is mentünk. Legtöbbet én mentem. Olyan is volt egyszer, hogy a hegyen kivettek egy parasztházat, és az ő gyerekei és mi együtt nyaraltunk. Talán 1939-ben voltam ott utoljára, addig majdnem minden évben.

Anyukám közben szépen megtanult magyarul, de érezni lehetett rajta, hogy nem anyanyelve. Különben jiddisül beszélt. Valamikor még én is jól tudtam, mert apukámmal magyarul beszéltünk, anyukámmal meg jiddisül. Már Debrecenben laktunk, anyukám már beszélt magyarul, de nem értett mindent, és egyszer bejött egy kofa, és kérdezte tőle, hogy ténsasszony, maguké ez a ház? És anyukám nem tudta, mi az, hogy ténsasszony. Később már jól beszélt magyarul, csak olyan furcsán, mint a Brachfeld Siegfried [(Berlin, 1917 – Budapest, 1978) – újságíró, konferanszié. 1939-ben letartóztatta a Gestapo, majd 1942-ben Budapestre szállították. Munkaszolgálat után szovjet hadifogságba került. 1949–1965 között a Magyar Rádió német nyelvű bemondója, riportere volt. Később az Országos Rendező Iroda főrendezője, majd a „Budapester Rundschau” újságírója-szerkesztője volt. – A szerk.]. De ment mindenhova, intézni a hivatalos dolgokat, bátor nő volt, nem olyan, mint én. Nem tudom, mennyi iskolát végzett ott Lengyelországban, biztos elvégezte a kötelezőt.

1919-ben megszületett Kálmán bátyám, 1921-ben pedig Jóska. Én 1923-ban születtem. 1925-ben Debrecenbe költöztünk, és apukám egy saját üzletet nyitott. A Dégenfeld tér 4-ben laktunk. A ház első része egyemeletes volt, ott lakott a tulajdonos, és volt még két kis lakás meg egy keresztépület. A keresztépületben lakott a Feldheim házaspár, akiknek volt egy nagyfia, akinek üzlete volt. Ők is zsidók voltak. A bácsi szabó volt, a néni nagyon jól süttött-főzött, és úgy szerettek

engem, mintha az unokájuk lettem volna. Ahogy felkeltem, mindjárt átmentem, és kiabáltam, hogy Feldheim néni, tessék kinyitni az ajtót. Jóformán egész nap ott voltam nála. Akkoriban jelent meg a rádió, és a fia vett egy rádiót. Fejhallgató volt hozzá, amit szét lehetett szedni, az egyiket ő hallgatta, a másikat meg odaadta másvalakinek [Az első kristálydetektoros rádiók fejhallgatóval voltak hallgathatók. A külső hangszórós készülékek 1925-ben, a hálózati táplálású rádiók 1926-ban, a dinamikus hangszórók 1930-ban jelentek meg. – A szerk.]. Az a lakás azért emlékezetes számomra, mert a ház tulajdonosának két lánya volt, és a kisebbik olyan idős lehetett, mint én. Három és négy év körül lehettem, és nem engedték, hogy a kislány játsszon velem. Egyszer a fiúk a hajderben [héder] voltak, a szüleim az üzletben, én a lánnyal voltam otthon, a tulajdonosék kisebbik lánya valahogy leszökött hozzám játszani, mert az udvaron volt egy kis homok nekem. Egyszer csak nyílt a kapu, a kislány szaladt az anyjához, és mondta, hogy játszottam a zsidóval. Én ezt nem tudom elfelejteni, engem már hároméves koromban lezsidóztak. Az anyja olyan patáliát csapott, hogy a nevelőnőt is elcsapta, mert engedte a gyereket velem játszani.

A szüleim próbáltak másik lakást keresni. Volt egy olyan negyed, ahol a templom volt, meg sok zsidó lakott, és amikor megmondták, hogy négy gyerek van, meg hogy zsidók, nem adták ki. Elmentek a Kossuth utcába, az egy előkelő negyed volt, és az egyik kétemeletes házra ki volt írva, hogy lakás kiadó. Bementek, és kiderült, hogy a ház a városi tisztii főorvos méltóságos úré [lásd: megszólítások, címzések a két világháború között Magyarországon], doktor Láng Sándoré. Egy földszinti háromszobás lakás volt, két előszobával, fürdőszoba, nagyon tetszett nekik, és félve mondták, hogy négy gyerek van, és még hozzá, hogy zsidók. Erre a tulajdonos azt mondta, hogy nem baj, majd játszanak a gyerekeimmel. Mert neki is volt három fia meg egy nagylánya, de az már nem játszott velünk. Ott laktunk tízéves koromig, ott nagyon jól éreztük magunkat. De a legidősebb fia, olyan kamasz lehetett, egyszer húsvétkor egy darab kenyeret dobott be az előszobába, mert nyitva volt az ajtó. Tudta, hogy olyankor nem eszünk kenyeret [lásd: Pészah]. Ezt nem tudom elfelejteni. Aztán lakott a házban egy újságíró is, Marsalkónak hívták [Marschalkó Lajos (1903–1968) – író, újságíró (Mátray Lajos néven is), „a Fehér Újság című fajvédő orgánumnál kezdte pályafutását. 1945 előtt a szélsőjobboldali sajtó egyik reprezentánsa, aki a német nemzetiszocializmus feltétlen híve volt. A háború végén nyugatra menekült a felelősségre vonás elől; 1947-ben a magyar hatóságok mint háborús bűnöst kikérték a Szövetséges Ellenőrző Bizottságtól, de sikerült elkerülnie a kiadatást. ... 1968-ban Málnási Ödön így búcsúztatta: »azon a röggös életúton járt, amelyet előtte Istóczy Győző, Bartha Miklós, Prohászka Ottokár, Méhely Lajos, Milotay István, Kolosváry-Borcsa Mihály és Bosnyák Zoltán törtek fel járható magyar úttá«” (Részlet Kunstár Csaba írásából, *Élet és Irodalom*, 2005. július 1. (49. évf. 26. szám). – A szerk.], annak is volt egy körülbelül olyan idős lánya, mint én, és ő is megtiltotta, hogy játsszon velem. Ezért nem szerettem soha Debrecent.

A Kossuth utcában laktunk, amikor az első elemi kezdtem az ortodox zsidó elemiben. Tízéves koromig laktunk ott, és akkor költöztünk a Piac utcába, amikor a polgárit [lásd: polgári iskola] kezdtem. Azért kellett költözni, mert a gazdasági világválság [lásd: 1929-es gazdasági világválság] alatt tönkrement a bolt. Ezt már csak utólag tudom. Anyukám mesélte, az volt a fő probléma, hogy hitelbe adott sok vevőnek, és nemhogy törlesztették a tartozást, hanem még vásárolni is máshova mentek, merthogy nem tudtak fizetni. Emlékszem, hogy kakukkos órák voltak a falon, szép asztali órák, vekkerek, szóval egy szép üzlet volt. Kivettek a Piac utca 77-ben egy olyan lakást, aminek két bejárata volt. Az első nagy szobában rendezték be az üzletet. Volt a szülőknek egy hálószoba, egy

szoba a három fiúnak, és volt az ebédlő, ott volt egy rekamié, én ott aludtam. Volt egy cselédszoba is, mindig volt egy kis parasztlány. Mert ugye anyukám az üzletben volt, amikor még megvolt a nagy üzlet. És az is nagy strapa volt neki, hogy délben mindig hazajött, hogy ebédet adjon nekünk. Mert ő főzött, azt nem bízta a lányra.

A bevásárlás nem volt nagy ügy. Abban az időben sok dolgot házhoz hoztak. Emlékszem, hogy Derecskéről hoztak be csütörtökön levágva libát vagy csirkét, mert kóser háztartás volt. Egy kis zsidó asszony hozta valamelyik közeli faluból. De hoztak be tojást, tejfölt, túrót is. A cselédnek az volt a dolga, hogy kitakarított, mosogatott, megpucolta a zöldséget. Amíg kicsik voltunk, velünk is foglalkozott. Jó dolguk volt ám, mert sokáig laktak nálunk. Csak akkor mentek el, ha férjhez mentek, vagy beteg lett valamelyik szülő. Három-négy évig voltak nálunk. Annak idején volt a cselédpiac. Volt egy ilyen nagy szoba valahol, nyáron meg az udvar, és ott álltak a lányok a könyvükkel [Azaz a cselédkönyvvel. – A szerk.]. Sose anyukám ment oda új lányt keresni, hanem az, aki elment. Az bizalmat keltett egy másik lányban, hogy a régi ment keresni. Amíg kislány voltam, mentem vele.

Apukám reggel imádkozott, aztán ment az üzletbe. A régi üzletben voltak alkalmazottak: volt könyvelő, volt a pultnál valaki, és voltak utazók [A Révai Nagylexikon a következőképpen határozza meg a „kereskedelmi utazót”: „az a kereskedelmi meghatalmazott, akit főnöke a telep helyén kívül kötendő és lebonyolítandó ügyletek elintézésével bíz meg. ... e minőségében a vételár felvételére, a főnök künn levő követeléseinek beszedésére, fizetési határidők engedélyezésére is fel van jogosítva.” Nem tévesztendő össze az „utazó ügynökkel”, aki megbízójának nem alkalmazottja, és aki működését önállóan, sokszor több cég érdekében fejti ki. – A szerk.]. De a Piac utcában már nem. Itt már ő utazott egy héten három napot, és anyukám volt az üzletben. Az egy könnyebbség volt, hogy az üzlet a lakásban volt, nem kellett elmenni.

Esténként olvastak. Járt nekünk a „Magyar Nemzet”, az „Esti Kurír” [„Esti Kurír” – délután megjelenő liberális napilap volt, amelyet 1923-ban indított Rassay Károly mint főszerkesztő és Boros László mint szerkesztő. (Rassay Károly nevéhez fűződik a Független Kisgazda, Földműves és Polgári Párt /1921/, majd a Nemzeti Szabadelvű Párt /1928, 1935-től Polgári Szabadságpárt a neve/ megalapítása.) – A szerk.] és a „Tolnai Világlapja” [lásd: Tolnai Simon]. Édesanyám nemigen olvasott újságot. Belenézett, de inkább csak német regényeket olvasott, ha olvasott. De az is érdekes volt, hogy apukám ha éjjel nem tudott aludni, akkor meggyújtotta a kislámpát, láttam, mert üvegajtók voltak, és azt hittem, hogy a Talmudot olvassa. Később kiderült, mert a háború után megmaradt pár könyv, hogy jiddis regényeket olvasott. Például a „Párizs rejtelméi”-t Eugène Sue-tól [Sue (1804–1857) 1842–43-ban, újságban, folytatásokban megjelent regénye, az első tárcaregény. – A szerk.]. Szombat délutánonként velem is olvasott. Nem tudom, jól mondom-e, Kame-reme, fent héberül volt a könyvben, és alul a jiddis fordítás [Valószínűleg a Cene rene. Lásd a szócikket. – A szerk.]. Érdekes történetek voltak benne.

A szüleimnek nem nagyon volt baráti köre. Volt egy család, Süskindék, velük sokat összejártunk. Süskind bácsi bőrkereskedő volt, apukám barátja. Anyukám meg az ő felesége a legjobb barátnők voltak. A lányuk pedig az én barátnőm volt, körülbelül olyan idős, mint én. Úgy voltunk, hogy amit ő csinált, azt én is csináltam, vagy fordítva. Ő kezdett tanulni valami ismerősnél zongorázni. Na, akkor én is tanulok. Zongoránk nem volt, ott gyakoroltunk. Aztán két vagy három év múlva abbahagytam.

Kálmánt, a legidősebb testvéremet apukámék a Statescu elemibe [?] írták, mert ott volt utána gimnázium. Ez olyan neológyszerű iskola volt. Erre hívatta a Strasser főrabbi [Strasser Salamon volt Debrecen ortodox főrabbija a két világháború között. Strasser Salamon az Ortodox Országos Iroda rabbitanácsának elnöke volt. Egyik alapítója volt az 1922 őszén megnyílt debreceni jesivának. – A szerk.] apukámat, hogy micsoda dolog az, hogy oda íratta be a fiát. Akkor már két éve járt, erre kivette, és beíratta az ortodox elemibe. Amikor én következtem, engem már egyenesen oda íratott be. A fiúk azért az elemi után gimnáziumba mentek, délelőtt jártak a gimnáziumba, délután Talmud-Tórára. Ráadásul nem is abba a hitközségi Talmud-Tórába jártak, hanem páran felfogadták reb Motét, aki Hadházzól járt be. Délelőtt gimnázium, délután Talmud-Tóra, és este tanultak. Erre föl, amikor a Kálmán bár micvója volt, amikor a templomban sütemény van, meg isznak is valamit, a főrabbi nem fogadta el a süteményt, és azt mondta, hogy nem iszok a gimnazistával. Ez nagy sértés volt. Szegény apám azt akarta, hogy Istennek is tanuljanak, de azért művelődjenek is. Kálmán és Jóska tiszta jeles volt, én olyan közepes tanuló, és az öcsém se volt nagyon szorgalmas. Ha valamit nem tudtam, akkor mindig megvártam Kálmánt, hogy segítsen. És soha nem szidott, hogy miért várom meg, és még velem kell töltenie az időt. Jó gyerek volt, sose bántott meg. Volt is tekintélye előttünk, nyelveket tanult, tudott vagy hat nyelvet. Nagyon jó tanuló volt.

Kálmánt érettségi után már nem vették föl egyetemre [Lásd: zsidótörvények Magyarországon. Törvényben is szabályozottan egyébként 1939-ben állították vissza a felsőoktatási intézményekben a numerus clausust, a 6%-os arányt csak a műegyetemen emelve fel 12%-ra (1939: IV. tc. „A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról”, 7.§). – A szerk.], segített az üzletben, de nem sokáig, mert behívták katonának. Azért Kálmán érettségi után megtanulta az órásmesterséget. Azt hiszem, mesterlevele is volt, de lehet, hogy arra már nem került sor. Jóska is megtanulta érettségi után. Ő később abból élt meg, hogy órákat javított, még Amerikában is azt csinálta.

Kálmán előbb katona, aztán munkaszolgálatos volt. 1942-ben kivitték a Don-kanyarhoz, aztán 1943. május huszonhatodikán kaptunk értesítést a Vörös keresztől, hogy 1943. januárban Guberevka [Gubarovka? Község Ukrajnában, Harkovi körzetében. – A szerk.] községnél eltűnt.

Jóskát is elvitték munkaszolgálatra. Ő Pestre került, ott volt sokáig, mert javította a tisztek óráit. Aztán megszökött, és bujkált, így élte túl.

Elemiben nem voltak barátnőim, csak az iskolában. Egyedül nem mehettem senkihez. Már később, a polgáriban volt egy kislány, a rasekol, a hitközségi elnök kislánya. Megadtuk a tiszteletet a kislánynak is. Messze laktak, de a szobalány átjött értem, hogy mennék át Jutkához játszani. Akkor ettől úgy meg voltam tisztelve, meg voltam hatva, hogy lám, engem hívnak ide, ehhez az előkelő családhoz. De apukám mondta, hogy örüljenek, hogy átmész hozzájuk, nem neked kell örülni, hogy hívnak. Ő sose jött át hozzánk. A másik barátnőm egy idő múlva kimaradt, mert az édesanyja egyedül maradt, és el kellett mennie dolgozni, hogy pénzt keressen. A harmadik, akivel össze is jártunk, nem volt zsidó. Volt néhány nem zsidó lány, akit az iskolából kicsaptak, és csak a zsidó polgáriba vették fel őket. És ott összebarátkoztunk.

Később, a kereskedelmiben [lásd: kereskedelmi iskolák] hatan voltunk zsidó lányok. Volt az „A” meg a „B” osztály. Az „A” osztályba azok jártak, akik írtak szombaton, a „B” osztályba meg mi jártunk, akiknek megengedték, hogy ne írjanak szombaton. Úgy restelltem, hogy szombaton a lány vitte a táskát [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Mindig mondtam, hogy menjen a járda másik

szélén. Az utca végén aztán el is vettem tőle, és mondtam, hogy menjen haza. Ott, a kereskedelmiben soha semmi bántódás nem ért bennünket. Se a tanárok, se az osztály részéről. Olyan harminc-negyven fő körüli osztály volt, és olyan jóban voltunk, mintha nem lett volna valláskülönbség köztünk.

A kereskedelmet két év után otthagytam, mert volt ott egy hadiüzem, ahol zsávolynadrágot varrtak, és aki vitte a saját varrógépét, azt felvették. Ugyanis az a hír járta, hogy aki dolgozik, azt nem viszik el [1939–40 körül hagyhatta abba a kereskedelmi iskolát. Ekkor már érvényben volt a második zsidótörvény is, és számos hátrányos megkülönböztetés érte a zsidóságot, de ekkoriban még föl sem merült a deportálás. A hadiüzemben a honvédelmi munkára igénybevevett (visszatartott) személyzetet katonai vezetés alá helyezhették (az alkalmazottak a munkahelyen katonai büntető bírászkodás, a munkával kapcsolatos kötelességek tekintetében pedig katonai fegyelem alatt álltak). Az 1939: II. tc. (honvédelmi törvény) 107. § alkalmazásával a honvédelmi miniszter már békében, az előkészítő intézkedések alatt hadiüzemmé nyilvánított gazdasági egységeket. – A szerk.]

Azon kívül, hogy tanultam, sokat olvastam. Nagyon szerettem olvasni. Amikor a Kossuth utcában laktunk, ott volt a Csokonai Színház, és általában minden vasárnap elmentünk egy operettre. Nem a családdal, hanem a lánnyal. Meg kézimunkázni nagyon szerettem. Sokat hallgattuk a rádiót, akkoriban olyan énekesnők voltak, mint Toti del Monte, Galli-Curci [Toti dal Monte (1893–1975) – ünnepeolt olasz szopránénekesnő volt; Amelita Galli-Curci (1916–1963) olasz származású amerikai énekesnő volt. – A szerk.]

Háztartási munkában nem vettem részt. Amikor kezdtem nagyobb lenni, szegény apukám mindig mondta, hogy legalább pénteken menjek be a konyhába, hogy tanuljak valamit. De szegény anyukám, mintha érezte volna, mi lesz, azt mondta, ne bántson, addig van jó dolga, míg itthon van. De sütni nagyon szerettem. A polgáriban volt egy tanfolyam délután, jött egy cukrász, és megtanított sütni bennünket. Dobostorta, teasütemény. Nem volt kötelező, csak aki jelentkezett. Azt szerettem csinálni. Egyszer, tizenhat éves koromban elhívott az egyik barátnőm, hogy csináljak meg egy süteményt, amit nagyon jól tudtam csinálni, mert a nővéréhez jött valaki lánynézőbe. Abban az időben cukrász szerettem volna lenni.

1944. március tizenkilencedikén, azt hiszem, Purim ünnepe lehetett, éppen egy műkedvelő előadás volt a polgáriban, a nagyteremben, ahol a színpad volt. A József és testvérei történetét adták elő. Szünetben az emberek kimentek, és akkor valaki jött a hírrel, hogy bejöttek a németek [lásd: Magyarország német megszállása]. Abban a pillanatban olyan pánik tört ki, mindenki ment haza, abbamaradt az előadás.

Az üzlet akkor még megvolt. Nem vették el, mert a lakásban volt, egy angro, egy nagykereskedés. Ottmaradt a berendezés, minden. Csak aztán kezdték elhordani az árut a vevők. Szívességet tettek azzal, hogy elviszik, elteszik, és majd visszaadják. Segíteni akartak. Később nem adták vissza. Egyetlen ember volt, aki egy ezüst gyertyatartót visszahozott. A többiek mind azt mondták, hogy az oroszok elvittek mindent. Akkoriban már csak édesanyám, apukám, az öcsém, Miki és én voltunk otthon. Miki akkor érettségizett volna a gimnáziumban, de már nem engedték. Én akkor már a hadiüzemben dolgoztam.

Május ötödikén kellett menni a gettóba, addig otthon laktunk, a Piac utcában. Kihirdették, hogy be kell menni, és akkor mindenki bement. Nem jöttek értünk, menni kellett. Csillagos ház Debrecenben nem volt. Akinek volt erre lehetősége, az elbújt. Az egyik vevőnk egy vallásos katolikus volt, nagyon jóban voltak apámmal, mert mindig vitatkoztak a vallással kapcsolatban. Ez az illető épített egy kis házat a város külterületén, és azt mondta, hogy ő majd elbujtat minket, mert úgy van a ház építve, hogy van rá lehetőség. Szép lassan elhordott mindent, hogy ne legyen feltűnő, ruhaneműt, és ami szükséges, és abban maradtunk, hogy majd odamegyünk. De volt neki egy fia, akit éppen felszenteltek papnak, és akkor jött haza. És ő nem engedte meg. Ez a férfi sírva jött, hogy a fia nem engedi, hogy odavigyen valakit a házba. Úgyhogy hordta vissza a holminkat. Engem külön is meg akart megmenteni valaki. Egy órás, illetve nem órás volt, hanem hobbiól mindenféle szerkezetet csinált. Még a gettóba is bejött, hozta a papírokat, hogy kivisz, csak én nem akartam menni, mert nem akartam hagyni a szüleimet. Otthagyta a papírt, ha meggondolom magam. Stefán Ilona névre szólta a papír, eredeti papír volt, erdélyi menekült lettem volna.

A gettóba húszkilós csomagot vihetett mindenki, abban benne volt téli ruha, nyári ruha, ennivaló. A gettó a Básti utcában volt, ott, ahol egy nagy ortodox templom volt, és mellette egy kis templom. Mi egy emeletes házba kerültünk. Kaptunk egy szobát öten, a szüleim, én az öcsémmel és Bella. Bella zsidó lány volt, Szatmáron [Szatmárnémetiben] lakott, és amikor visszacsatolták [lásd: második bécsi döntés], akkor jött Debrecenbe szolgálonak, hogy pénzt keressen. Olyan volt, mint egy családtag. Mindenki csodálkozott abban az időben, mert nem volt gyakori a zsidó cselédlány. És jött velünk a gettóba. A gettóból nem lehetett kijárni, rendőrök voltak a kapunál. Kellett igazolás, ha valaki bejött látogatóba. Akkoriban volt bombázás Debrecenben, és a fiatalokat összeszedték, és teherautóval elvittek minket romot takarítani. Ott voltunk egész nap, és nem emlékszem, hogy adtak-e volna valami ennivalót. Csak dolgoztunk. Nem emlékszem, hányszor vittek bennünket. Külön vitték a férfiakat és külön a lányokat, és este hazahoztak bennünket.

A gettó június elsejéig állt, akkor elhajtottak mindenkit a téglagyárba. És akkor apukám azt mondta, hogy nem megyünk. Felmentünk a padlásra mi, öten meg egy házaspár és még két fiatalember. Amikor már mindenkit elvittek a téglagyárba, akkor a kapuk zárva voltak, és a rendőrök ugyanúgy ott álltak a kapunál, hogy nem lehetett kimenni, bemenni. Mi ott feküdtünk a poros földön, és vártunk a csodára, hogy majd valami történik. Nem mozdultunk ki. Még az volt a szerencse, hogy volt bent víz, és a cserepeknél ki lehetett látni, valaki mindig őrködött, hogy jönnek-e. Mert amikor a téglagyárból elvitték az embereket, akkor nagyon sok holmi ottmaradt, teherautóval hozták, és a nagytemplomban rakták le. Láttunk mindent. Egyszer csak hallottuk, hogy mondták lent, hogy ide nem fér több, holnap a padlásra fogják felvinni. Nem volt mit tenni, le kellett jönni. Amikor lementünk, a rendőrök elfogtak. A rendőrök végig rendesek voltak. Azt mondták, miért nem tartottunk ki még egy kicsit, már nem sokáig fog tartani. Bekísértek a rendőrségre, ott voltunk egypár napig, külön a férfiak és külön a nők. Cigányasszonyok és ilyen züllött nők között voltunk, de nem volt semmi probléma. Onnan személyvonattal hoztak fel bennünket Pestre, és a Mosonyi utcába vittek [A VIII. kerületi Mosonyi utcában, a rendőrkapitányság épületében működött a kisegítő toloncház, a letartóztatott, internált emberek ideiglenes őrzésére kijelölt épület. – A szerk.]. Ott még ujjlenyomatot is vettek tőlünk. Ott is külön voltunk, én anyukámmal és Bellával, apukám Mikivel.

A Mosonyi utcában nem sokáig voltunk. Akkor már mindenki nyugtatott bennünket, hogy már nincs több deportálás, már nem visznek ki az országból. Onnan vittek bennünket Sárvárra [Sárvárott volt

az ország egyik legnagyobb internálótábora, ahonnan 1500 zsidót deportáltak Auschwitzba. A deportálást itt a németek hajtották végre. Randolph Braham ellentmondásosan említi meg a deportálás időpontját: „A magyar Holocaust” (Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/) című mű 77. oldalán 1944 augusztusát említi, a 157. oldalon írottak szerint 1944. július 24-én zajlott a deportálás. – A szerk.]. Ott nagyon sok ember volt. A cukorgyárban volt kialakítva egy nagyon nagy terem, oda vittek mindenkit, aki hamis papírokkal élt vagy bujkált. Mire Sárvára értünk, már alig volt valamink, mert ahol csak megfordultunk, mindenütt megdézsmálták a holminkat. Elvették a hátizsákot, megnézték, hogy mi van benne, és mindig elvettek belőle valamit, ami tetszett nekik. Már csak egy szál kartonruhám volt. A cukorgyárba be lehetett jönni látogatóba. Volt ott egy idős házaspár, akinek a lányát egy mérnök behozta látogatóba. És az a mérnök mondta nekem, hogy magát minden további nélkül ki tudom vinni. Karon fog és kísétálunk. Mondtam, hogy én nem sétálok sehova, mert nem hagyom a családomat. És nem bántam meg, hogy nem hagytam ott őket. Augusztus negyedikén, péntek reggel jöttek a németek, és percek alatt kizavarták az embereket. A vonat bejött egészen a cukorgyárba, és hajtották be az embereket a vagonba. Ott szlováktól kezdve mindenféle náció volt. Miki is ott ismerkedett meg valami fiatal huszti kislánnyal, gondolom, valami szerelem alakult ki köztük, mert mikor hazajött, szegény anyyi levelet írt, hogy ő nem tudja elképzelni, hogy Miki nem jött vissza.

Augusztus negyedikén elindult a vagon Auschwitz felé. Enni nem adtak. Hetedikén érkeztünk Auschwitzba. Kiszálltunk, és csíkos ruhások álltak ott, lengyelek voltak, mert ők már előbb ott voltak, minden posztot ők foglaltak el. Minden csomagot, ami még volt, bent kellett hagyni a vagonban. Azt mondták, hogy a kisgyerekeket adják oda az időseknek, hogy majd azok vigyáznak rájuk. A németek mosolygós pofával mondták, hogy az időseket meg a gyerekeket viszik egy külön lágerbe, és ott majd kapnak kalácsot meg kávé, mert azokat nem tudják munkára vinni. A piszkos munkát a lengyelek és a szlovákok végezték, a németek csak ellenőrizték, hogy rendben megy-e minden. Az anyukám is jött velem, ötvenegy éves volt, jól nézett ki, meg Bella is. Apukám és Miki külön mentek. Mindenkinek le kellett vetkőzni, minden meztelenül történt. Jött egy német, és ellenőrizte, hogy ki terhes, mert az ruhában nem látszott. Azokat különválasztotta. Anyukámnak visszeres volt a lába a sok állástól, és őt is oda terelték. Mentem utána, de engem visszalökött. Csak azt bánom mindig, hogy nem mentem utána. Ezt nem is meséltem senkinek, ez nagyon szörnyű volt. Őket külön elvitték. Többet nem is láttam őt.

Sorakozni kellett. A lengyelek lenyírták a haját, teljesen szőrtelenítettek mindenkit, utána odalöktek mindenkinek egy szál ruhát. Semmi fehérnemű nem volt. Akkor találkoztam még apukával és Mikivel, a földön ültek csíkos ruhában, és kérdezték, hogy anyuka hol van. Ez volt az utolsó, amikor láttam őket.

Minket Bellával a C lágerbe vittek. Ott találkoztam nyírbátoriakkal, az egyik az unokatestvérem felesége volt, és odavettek, hogy meglegyen az ötös sor. Fontos volt, hogy meglegyen a sor, mert ha valaki bolyongott, hogy hova tud állni, amikor fel kellett sorakozni az appalra, azt mindig püfölték hátulról, hogy álljon be valahova. Az ott lévő szlovák lányok azzal fogadtak bennünket, hogy ők már három éve ott vannak, mi még akkor moziba jártunk, táncoltunk, jó dolgunk volt [1942 tavaszán érkeztek meg Auschwitzba az első zsidó nők, 16–30 év közötti lányok és asszonyok Kelet-Szlovákiából. – A szerk.]. Az első kenyéradagomat odaadtam nekik, hogy szerezzenek egy bugyit. A végén nem bugyi, hanem férfi gatyá lett belőle, de még az is jó volt.

Időnként fertőtlenítőbe vitték az embereket, olyankor nem lehetett kimenni a barakkból. Akik már ott voltak két vagy három hónapja, mindig előre tudták, hogy melyik barakkot mikor viszik fertőtleníteni. Akkor hátul megszöktek, és átmentek egy másik barakkba. Ilyen fertőtlenítésen egyszer sem estem keresztül, azt mondták, nagyon kellemetlen.

Egyszer nagyon rosszul éreztem magam, és ki akartam menni, a kápó nem engedett ki, mert blocksperre [zárlat] van, nem lehet kimenni. Vagy háromszor odamentem, hogy engedjen már ki. A végén azt mondta, jó, de vigyed ezt a vödröt, és úgy menjél a waschraumba. Ott lehetett mosdani, és ott voltak a vécék. Jöttem már visszafele, amikor összetalálkoztam egy német katonával. Biztos azt hitte, hogy megszöktem a csoportból, akiket vittek transzportba. Kiabált, és akkor fölemeltem a vödröt, és mondtam neki, hogy „Block ein und zwanzig”. Akkor továbbengedett, mert azt hitte, valami szolgálatban vagyok.

Ősszel válogatást csináltak, munkára. Meztelenül ültünk egy padon reggelig. Reggel aztán kaptunk ruhát, én egy kis kartonruhát meg egy felöltőt, ami nem volt bélelve. Adtak fehérneműt, egy-egy darabot, cipőt, de harisnyát nem. Kivittek minket az állomásra, és vittek vonattal Németországba. Akkor is vagonban, de valahogy kényelmesebben. Ez olyan október vagy november lehetett. Drezdához közel egy kisvárosba, Chemnitzbe vittek, ahol egy hatalmas gyár volt [Chemnitzben (majd ezt a várost hívták 1953–1990 között Karl-Marx-Stadtnak) a flossenburgi koncentrációs tábornak volt egy altábora; 500 női fogoly dolgozott itt az Astra Műveknek. – A szerk.]. Volt egy láger, és onnan vittek be a gyárba. Itt csak nők voltak. Voltak ott franciák meg mindenféle nemzetiségű foglyok. Mindig sötétben vittek, sötétben hoztak. Nem volt közel a gyár, és gyalog mentünk, pedig nagyon hideg tél volt akkor. Harisnyánk se volt, enni is alig kaptunk, és mégsem voltunk betegek. Fekete pelerines felügyelők és géppuskával katonák kísérték. Rengetegen vigyáztak ránk. Volt egy szadista aufseherin, a főfelügyelő, az német volt, de a konyhán dolgozók és a kápók lengyelek voltak [A kápók a lágerekben kiegészítő rendőri, fegyelmező és munkairányító feladatokat ellátó, több-kevesebb kedvezményben részesülő foglyok voltak. – A szerk.]. Ők már fejkendőt is kaptak, és rendesebben fel voltak öltözve. A lányokat nem egyszerre vitték be a gyárba, hanem fokozatosan, amikor szükség volt ránk. A lágerben háromemeletes ágyon aludtunk, egy héten egyszer volt zuhany, de azzal is szórakozott valaki. Beszappanoztuk magunkat, akkor elzárták a vizet. Aztán megint kinyitották.

Eleinte nem vittek be a gyárba. Kivittek a földre krumplit szedni. Volt valami gép, amivel a krumplit felszedték, és mi nagy kosarakba raktuk, azt kellett vinni a teherautóhoz, és ráborítani.

A gyárban a gépből kijött alkatrészeket egy nagy satuba fogtuk, és a szélét meg a sarkokat le kellett reszelni. De szépen kellett csinálni, nem csak úgy nagyjából. Napi tizenkét vagy még több órát állva, mert leülni nem lehetett. Egy német mester hozta a munkát, egy másik vitte el, de azoknak nem volt szabad beszélni velünk. Aki hozta a munkát, mindig mondta, hogy nur langsam, csak lassan. Ennyi volt, amit ott suttogott nekem. Aztán volt, amikor köszörülni kellett. Akkor adtak szemüveget meg bőrkötényt. Aztán ilyen nagy ágyúcsövek szélét kellett lereszelni. Ketten emeltük, de nagyon nehéz volt.

Amikor jöttek a repülő, és szólt a sziréna, akkor a németek lementek a pincébe, minket fennhagytak. Amikor már vége felé járt a háború, március, április körül, akkor már minket is levittek a pincébe.

Az utolsó két hónapban már só sem volt, egy tál csalánlevest kaptunk ebédre. Reggel kávé, és mikor este hazavittek bennünket, akkor kaptunk kenyeret. Azért is harc volt, hogy állunk sorba, ki kapja a végét, mert az egy nagyobb darab volt. A kenyér be volt kenve valamivel. Vasárnap nem dolgoztunk a gyárban. Az erdőben orosz foglyok fűrészelték a fát, és mi vittük ki nekik az ebédet gyalog. Nem lehetett beszélni az orosz katonákkal, és egyszer az egyik orosz katona egy kicsi tükördarabot dobott elém, a fűbe. Nem mertem elvenni, mert ha meglátják nálam azt a tükröt, akkor borzasztó büntetés jár. Még ugyanezen a napon történt, hogy amikor az enivalóért mentünk be a konyhába, az egyik lány, aki a konyhán dolgozott, a zsebembe dugott valamit, a végén kiderült, hogy húst. De én úgy félttem, hogy nem mertem elővenni. Ha megtalálják, abból is nagy baj lesz. Ha előveszem, akkor a lányok előtt se ehetem, mert akkor mindjárt riadalom támad, hogy adjak belőle, és akkor észreveszik. Úgyhogy én sose örültem, ha kaptam valamit, mert nagyon félős voltam. Volt olyan, hogy valaki feltett az ágyamra egy nyers krumplit. Az olyan csemege volt! És amikor megláttam, hogy ott van egy krumpli, hát nem is tudtam, hogy mit kezdjek vele. Félttem a veréstől. Semmitől nem félttem úgy, mint a veréstől. De nem vertek meg soha. Nekem nagy segítséget jelentett, hogy tudtam jiddisül, ezért én jól megvoltam a lengyel lányokkal. Nekem mindig a kanna aljáról merítettek. Mert felül nagyon híg volt az a leves. A gyárban a rottenführer [tizedes] osztotta a levest, és úgy csinálta, hogy mindig maradjon, aztán a végén mondták, hogy még lehet jönni. Összeverekedtek, hogy ki tud odamenni, hogy kapjon még egy kis ételt. Ennek a rottenführernek volt egy másik szórakozása is: a ruhákra és a kabátunkra hátul ráfestett egy nagy K és L betűt, koncentrációs láger. Amikor jöttem hazafele, mindig körbeálltak, hogy mit jelent a ruhámon ez a KL betű.

Egy nap, valamikor áprilisban délután fél négy körül visszavittek minket a lágerba, aztán elindultak velünk gyalog. Valami zöldséget feldaraboltak, és annyit adtak, ami a tenyerünkbe fért, azt ettük útközben. Theresienstadt volt a cél. Az a hír járta, hogy oda gyűjtik be a lágerekből a zsidókat, és majd ott elgázosítják őket. Végül odaértünk Theresienstadtba, és ott szabadultunk május nyolcadikán.

Theresienstadt olyan kis városrészszerű volt, és azon belül volt egy kaszárnya. Minket oda vittek, mert nem kevertek azokkal, akiket Ausztriából hoztak. Azok előkelőek voltak, egész más sorsuk volt, mint nekünk, úgyhogy úgy lenézték azokat, akik kopaszon meg lágerruhában jöttek. Ott voltunk bent a kaszárnyában, amikor kiütött a tífusz is. Azt hiszem, ez már a felszabadulás után volt. Én is beteg lettem. Minden nap jött az orvos, körbejárta a szobákat, és ilyenkor ott kellett állni az ágy mellett. Aki állt az ágy mellett, ahhoz nem szólt, de aki nem tudott felkelni, azt levitték az udvarra matracostul, és onnan vitték kórházba.

Olyan beteg voltam, hogy nem tudtam megállni, nem tudtam enni. Bella erővel felállított, fogtak két oldalról, hogy kibírjam, míg az orvos bejön a szobába, hogy van-e beteg vagy nincs. Bellának nem volt semmi baja.

Amikor megtörtént a felszabadulás, akkor volt az úgynevezett szabadrablás. Senki nem maradt otthon, csak a betegek. Én nem mentem zabrálni, de Bella elment. Csak másnap jöttek haza, és hoztak egy disznót. Amikor nekem is adtak belőle, a látványától is rosszul lettem, úgyhogy elcseréltem pudingporra meg sajtra [lásd: étkezési törvények]. Boldogan vették a disznóhúst.

Júniusban még ott voltam Theresienstadtban. Nem akartam hazajönni, mert úgy érzetem, hogy nincs itthon senki. Nem igyekeztem sehova, gondoltam, ha majd lesz ilyen transzport, amelyiket

Svédországba visznek, azzal elmegyek. Azt is terveztük ott négyen, hogy majd megyünk Izraelbe [Izrael Állam 1948-ban alakult meg, 1920–1948 között Palesztina brit mandátumról van szó. – A szerk.]. Amikor volt pár évvel ezelőtt ez a holokauszt-ünnepe, az előadó, Feldmayer mondta, hogy minden nemzet küldött az ott lévő emberekért, csak mi vártunk hiába, mert a magyaroktól senki nem jött, hogy segítsen hazatérni. Egyik nap ott sétáltam a parkban, és találkoztam egy debreceni orvossal, aki az édesanyját kereste, és kérdezte, hogy van-e itt debreceni. Mondtam, hogy debreceni vagyok. Kérdezte, hogy hívnak. Amikor megmondtam, akkor mondta, hogy Jóska már otthon van. Mikor meghallottam, hogy a testvérem itthon van, akkor már igyekeztem, hogy haza tudjak jönni. Jegyet kellett kérni, mert jöttek vonatok. És akkor elindultunk Bellával a vonat tetején. Mentünk egy darabig, akkor jöttek az oroszok, kifogták a mozdonyt, elvitték. És ott állt a vonat, nem tudott haladni. Akkor hoztak egy másik mozdonyt, alig mentünk, megint elvitték. Végül megérkeztünk Pozsonyba, ott kaptunk pár fillért. Arra emlékszem, hogy cseresznyét árultak, ilyen újságpapírból tekert stanicliba tettek egy marék cseresznyét. Az olyan nagy dolog volt, hogy azt vettem a pénzen. És utána megérkeztünk Pestre. Nem tudom, melyik pályaudvarra, egyáltalán nem voltam ismerős Pesten. Megérkeztünk, leszálltunk, és akkor egy nő odaszaladt hozzánk, és hozott hat zsemlét. Mind a hármunknak adott két-két zsemlét. Aztán eltűnt. Egy szót se szólt. Mentünk, mentünk, és egyszer csak, ez is egy csoda, megláttam az utcán Szuri sógorát [Szuri a bátyjának, Silber Józsefnek volt a felesége. – A szerk.]. Bellával minket elvitt a Madách utcába, és Fricike, Szuri testvére rögtön bedugott a kádba, és az összes ruhámat bedobta a szemétkébe. Nem tudom, meddig voltunk nála, mert vonat nem járt, úgy volt, hogyha majd jön valami megbízható autó, akkor azzal megyünk Debrecenbe. Ők sóval meg dohánnal foglalkoztak, azt szállítottak.

A Bethlen utcában lehetett jelentkezni, ott volt a DEGOB [Magyarországi Zsidó Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság]. Fricike felöltöztetett, a fejemre tett egy necchálót, és elmentünk a Bethlen utcába jelentkezni. Ott ült egy férfi, és azt mondta, maga ugyan nem Theresienstadtból jött. Mert olyan jól voltam felöltözve. Mondjon valamit, hogy ráismerjek, hogy tényleg ott volt. Hát, mondtam, annyit tudok mondani, hogy amikor elindult a vonat, akkor kisiklott, de nem történt semmi baj. Tényleg, mondta, és adott egy igazolványt és ezerötszáz pengőt. A következő hónapban még ezer pengőt kaptam. Az igazolványban magyar és orosz nyelven az állt, hogy: „Silber Lili (született 1923 évben Sátoraljaújhelyen) debreceni lakos részére, akit Magyarországról elhurcoltak, és a theresienstadti táborból a dicsőséges Hadsereg szabadított fel. Nevezett lakóhelyére, Debrecenbe kíván visszatérni. Kérjük a katonai és polgári hatóságokat, hogy útjában őt támogatni szíveskedjenek.”

Oda akartam adni a családnak azt az ezerötszáz pengőt, de nem fogadták el, azt mondták, költsen, amire akarom. Tudja mire költöttem? Cukrászsüteményt ettem minden nap. Nagyon le voltam fogyva, és volt ott egy jó cukrászda. Ritka jószívű család volt a sógornómé. Akkor élt még a papája, mamája és a testvérei. Azt mondta a papája, hogy öltöztessenek fel, vegyenek meg mindent nekem, ami kell. Anyagot vettek, hogy majd Debrecenben megvarratom. Aztán még júliusban lett teherautó, nem tudom, mit szállított, és azzal hazamentünk Debrecenbe. Hajnalban értünk oda, a kapu nyitva volt, bementem Bellával az udvarra. Már világos volt, láttam, hogy nyitva van az ablak, és bemásztam. Nem volt türelmem, hogy az ajtóhoz menjek, és csengessek vagy kopogjak. Ott volt Jóska meg a sógornóm. Nagyon rendesek voltak hozzám.

Amikor már egy kicsit berendezkedtem, akkor úgy volt, hogy egyik héten ő főzött, és én takarítottam, a másik héten én főztem, és ő takarított. Bella is ott élt, de aztán még 1945-ben

elment valahogy Münchenbe, ott megismerkedett a későbbi férjével, és azzal kiment Amerikába. Később, 1963-ban találkoztam vele. Négy fia volt. Amikor elbúcsúztunk, akkor mondta, hogy a négy fiút úgy fogja nevelni, ahogy apukám nevelte a fiúkat. Úgy sajnálom, hogy megszakadt a kapcsolat.

Lakott a házban egy nyomozó, akinek zsidó felesége volt, és mondta, hogyha megtalálok valamit, ami a miénk volt, akkor ő eljön velem. De nem érdekelt. Amikor az ember hazajön, és nem találja a családját, akkor nem fog ruhaneműt keresni. Nem érdekelt. A varrógépért sem mentem el a gyárba. Pedig szóltak, hogy ott van a varrógép, mindenki elhozhatja.

El akartam menni dolgozni, de Jóska és a sógornóm nem engedtek. Szuri és Jóska még a háború előtt ismerkedett meg egy esküvőn, Szatmárnémetiben. Szuri unokatestvére elvette Alter bácsikám legidősebb lányát, Margitot, vagyis az én unokatestvéremet, és ott voltunk az esküvőn. Attól kezdve kezdtek járni. Szuri igazi neve Steinmetz Sári volt. 1944-ben együtt voltunk egy hónapot Pesten, hogy találkozhasson Jóskával, aki ott volt munkaszolgálaton, mielőtt meg nem szökött. Szuri úgy úszta meg, hogy a Felvidéken, Bruszturán [Kisközség volt Máramaros vm.-ben, 1910-ben 1700 rutén és német lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került. – A szerk.] laktak, ahol az apjának fakitermelése volt, és a ruszin munkásai elbujtatták a családot egy bunkerban. Amikor véget ért a háború, Szuri rögtön Debrecenbe jött, és összetalálkoztak Jóskával. Még 1945 őszén megesküdték.

Még 1945-ben Fricike hívott vissza. Náluk már jóformán az egész család kivándorolt, csak ők voltak itthon, gyerekük sem volt, kért, hogy menjek föl, legyek pár hónapig náluk. Az unokatestvérem szólt, hogy van egy biztos autó, ő vezette, és jön egy orosz tiszt, aki németül is tud. Elöl ültünk hárman, és csak a kézitáskám volt nálam, a koffer hátul. Abban volt minden ruhám, fehérneműm, cipőm. Már Pestszentlőrincnél jártunk, amikor orosz katonák igazoltattak. Lezavartak minket a kocsiról, és még azt se hagyták, hogy a koffert levegyem. Onnan gyalog jöttünk be a Király utcáig. Az orosz tiszt ott maradt a kocsival.

Megint ott álltam egy szál ruhában. Fricike mondta, hogy ne búsuljak, csináltat nekem új ruhát, vesz cipőt. És tényleg mindent vett nekem. Ott voltam náluk 1946 tavaszáig, akkor hazajöttem. Ő se engedett csinálni semmit. Annyit csináltam, hogy velük szemben volt egy pék, pénteken elvittem a sóletet a pékhez, aztán érte mentem. Fricike mindig felkelt hajnalban, megfőzött, hogy egész nap velem legyen. Vitt mindenfelé meg cukrászdába, az volt a lényeg. Minden délután vett nekem egy tejszínhabos sarokházat, úgyhogy meg is lett a hatása. Amikor hazajöttem, a sógornóm majd elájult, hogy lehet egy fiatal lányt így meghizlalni. Fogyókúráztam, hogy visszanyerjem a normális súlyomat. Nagyon jól éreztem magam Fricikénél. Egész nap jöttünk-mentünk, volt baráti köre. Én akartam menni dolgozni, valami üzletbe kiszolgálni, de nem engedtek. Pedig nem meséltem nekik a lágereletről, de amikor megérkeztem, látták, hogy nézek ki.

Aztán visszamentem Debrecenbe. Ott azt csináltam, hogy amiért sorba kellett állni, azért én mentem. Tüzelőért, utalványokért vagy tíz deka vajért. És akkor volt ez a Joint, osztottak konzerveket, ezekért mindig én mentem. Ott elég sokat kellett állni. Eltelt az idő.

Jóska eleinte próbálta az üzletet folytatni. A háború előtt megtanulta az órajavítást. Aztán alakult egy gombüzem, és őt választották meg főnöknek. Abból éltünk. Amíg a forint be nem jött [1946; lásd: a forint bevezetése], ami pénzt kapott, másnapra már nem ért semmit. Amikor megkapta az

első fizetését forintban, adott nekem tíz forintot. Az nagy pénz volt. A sógornóm is kiment tíz forinttal a piacra, ezért tudott venni egy pár csirkét, zöldséget, gyümölcsöt, tojást.

1948-ig laktam velük, amíg férjhez nem mentem.

A férjemmel a strandon ismerkedtem meg [Férj neve: Vágó István. Weiszről magyarosított – lásd: névmagyarosítás – a háború után. – A szerk.]. Akkoriban jártam a strandra a barátnőimmal. Ott láttam, hogy a napozóban mindig négy-öt lány vette körül. Az ember ilyen fiúval nem foglalkozik. Nem is tudtam, hogy zsidó fiú. Azt mondták, hogy rendőrnnyomozó, nem tudom, miért fogták rá. Az egyik barátnőmnek valahogy lecsúszott az ujjáról a gyűrű, és a fiúk megpróbálták megkeresni. Akkor mutatták be nekem. Attól kezdve mindig csatlakozott hozzám, de én nem akartam foglalkozni vele. Már volt udvarlóm, akit a háború előtt ismertem meg, tizenhat éves koromban, és vártam, hogy hátha hazajön. De ő csak próbált kísérgetni. Ha villamoson mentünk, ő akarta fizetni a jegyet. Én meg nem akartam engedni, azt mondtam, hogy gyalog megyek. Akkor gyalog kísért, és azt mondta, végre megismert egy rendes lányt, szeretne velem járni. Na, így kezdődött. Aztán beleestem. De még felmentem Pestre Friciékhez, hogy megpróbálok szakítani. Nem tudom, miért tartózkodtam, mert tetszett nekem, szerettem is, de félttem hozzámenni. Már annyi minden ért engem, ne kelljen nekem csalódnia. Feljött utánam Pestre, hogy menjek haza, esküdjünk meg. Azt mondtam, hogy még meggondolom. Feljött még kétszer, és akkor hazajöttem. Azt mondta, hogy a szülei szemében milyen nagyot nőtem, hogy hagytam kéretni magam. 1948. áprilisban esküdtünk.

Ő úgy úszta meg a holokausztot, hogy munkaszolgálatos volt Törökbálinton. Ott megismerkedett egy keresztény lánnyal, Juditnak hívták, és az pártfogásába vette. Amikor vitték volna őket ki az országból, akkor megszökött, és bujkált. Ennek a lánynak a nagynénje apáca volt egy kolostorban itt, Pesten, és vele elintézte, hogy beviszi a kolostorba, ahol majd bujttatják. Sikerült is. A főnöknő nem tudta, hogy bevittek egy fiút. Csak hárman tudták, hogy ott van. Aztán karácsonykor felszabadult. Próbáltuk ezt a lányt megkeresni a háború után, de nem találtuk. Az apácák is eltűntek.

A férjem derecskei [Derecske – nagyközség volt Bihar vm.-ben (járási szolgabírói hivatal, járásbíróóság), 1891-ben 8300, 1910-ben 9300, 1920-ban 9900, az 1930-as években mintegy 10 000 főnyi lakossal. – A szerk.]. Az édesapja, Weisz József férfiszabó volt. Túlélte a háborút, mert valamilyen címen internálták. Az internálótáborból Ausztriába vitték, és onnan hazajött. Az édesanyját és a húgát, akinek ilyen járógép volt az egyik lábán, elvitték Nagyváradra, onnan pedig Auschwitzba. A kislányt rögtön elválasztották az édesanyjától, és mesélték, hogy ebbe belebetegedett. Egyikük sem jött vissza.

A férjem Debrecenben járt a kereskedelmibe, és eleinte a nagyszüleinél lakott. A nagyapjának, Kis Áronnak az állomás mellett volt kocsmája. A férjem sokat mesélt, szerette nagyon a nagyszüleit, de amikor ott lakott, olyan rendetlen volt, hogy szegény nagymama már nem győzött utána takarítani, és akkor került be az internátusba. Mesélte a nagyapjáról, hogy a nyakkendő volt a mániája. Ha jó kedve volt, mert ment az üzlet, akkor mindig vett egy nyakkendőt magának. A kereskedelmi elvégzése után a férjem, amíg el nem vitték munkaszolgálatba, Derecskén dolgozott, az apja szabóműhelyében.

Amikor a férjem visszajött Debrecenbe, először egy textilüzletben volt kiszolgáló. Ezt körülbelül 1950-ig csinálta. Akkor alakult a Medicor, ez az orvosi műszergyár Debrecenben. Az épület még

rom volt, és részt vett az újjáépítésében. Először az volt a munkája, hogy fogfogókat csiszolt. Ezt a csiszolást körülbelül két évig csinálta két műszakban, és akkor kezdték felfedezni. Elküldték iskolába, előbb statisztikus volt, aztán diszpécser, fődiszpécser. Akkor még nagyon családi volt az a gyár, én is sokszor bementem, és az igazgató kérdezte, hogy én miért nem megyek oda dolgozni. Én szerettem volna, de az apósom harcolt, hogy ne menjek. Akkor már megvolt az első fiam, és azt mondta, hogy nem fogsz annyit keresni, amennyi rámenne arra, hogy valaki vigyázzon a gyerekre. Majd inkább ő segít engem, de úgy, hogy Mancsi néni, a második felesége ne tudja. Amikor mentem a piacra, mindig adott száz forintot. Akkor az nagy pénz volt. Ennek a Mancsi néninek sose volt gyereke, és azt hiszem, nem szeretett engem.

Amikor összeházasodtunk, először az állomáshoz közel, egy nagyon ócska lakásban laktunk. Nem lehetett felfűteni. Egy nagy szoba volt, egy konyha, előszoba, a fürdőszoba még le volt rombolva. Csak éppen a vécé működött. Ezt béreltük, és a házigazda olyan volt, hogy mindenbe úgy belekötött. Ha a pelenkát az udvarban kitergettük, akkor ne így szélében, hanem hosszában, hogyha valaki bejön a kapun, akkor ne lássa a pelenkát. Pedig ők is zsidók voltak. De ettől függetlenül is lakást kellett nézni, mert télire nem lehetett egy gyerekkel ott maradni. És akkor az Arany János utcában béreltünk egy olyan lakást, aminek csak az utcai emeletes frontja maradt meg, a nagy hosszú udvar végig le volt bombázva. Amikor eladó lett a ház, az apósom megvette, emlékszem, huszonnégyezer forintért. Nekik Derecskén volt házuk, azt eladták. Így tulajdonképpen ők jöttek oda hozzánk. A mienk volt a földszinten egy háromszobás lakás, az övék meg az emeleten. Én úgy vágytam a családra, a szüleim nagyon hiányoztak, és azt hittem, hogy majd pótolja nekem, hogy együtt leszünk. Az apósom, szegény, nagyon rendes volt. Nem veszekedtünk soha, de épp ez volt a baj, azért mentem idegileg tönkre, mert sokat túrtem. Nem bántott ő, csak mindenbe beleszólt. Amikor hazajött a férjem, akkor „Adjál Pistának ebédet”, vagy „Add neki oda az újságot”. Engem ez úgy felbosszantott, de nem szóltam egy szót se. Aztán tizennégy évig laktunk együtt.

Debrecenben főleg 1956-ig volt baráti társaságunk. A férjem unokatestvére meg Jóska volt osztálytársai. Ezek kizárólag zsidók voltak, aztán 1956-ban sokan elmentek [lásd: 1956-os forradalom; disszidálás]. A Medicorban megismerkedtem két asszonnyal, az egyik nagyon vallásos katolikus volt, a másik nem annyira, meg volt még egy harmadik is, és nagyon jóban lettünk. Különösen a legvallásosabbal, szinte testvéri viszony alakult ki köztünk. A Nagyerdőben laktak, kertés házban, és ha a férjem elutazott, akkor nyári jó időben meghívott bennünket. Ilyenkor ott voltam egész nap a gyerekekkel. Nem tudom, hogy helyesen tettem vagy nem, de ha bemutattak valakinek, akkor én mindig megmondtam, hogy zsidó vallású vagyok. Nem akartam olyan helyzetbe kerülni, hogy esetleg előttem mondanak valamit, vagy később derüljön ki. Én ugye megjártam gyerekkoromban párszor, hogy lezsidóztak. Nem akartam ezt átélni. De aztán soha nem esett szó erről. Néha családirag is összejártunk, de az ritkább volt. Inkább csak az asszonyok. Ennek a barátnőmnek volt egy ismerőse, akinek a férje valami magas rangú katonatiszt volt, és nem jött vissza. Nyíregyházáról ideköltözött Debrecenbe, és angolórákat adott, abból élt. Egyszer csak mondta a barátnőm, hogy Micu néninek nagyon tetszik a fiam, szívesen tanítaná. Akkor kezdett angolul tanulni, nem tudom, hányadik elemibe járt éppen.

Közben a férjem állandóan tanult. Elvégezte a technikumot, aztán mérnöki diplomát szerzett. Fokozatosan ment felfelé, tudott üzleteket kötni, szerencséje is volt, és 1963-ban vagy 1964-ben igazgató lett. A pártba is belépett, azt hiszem, 1956 után. De lehet, hogy már előtte is párttag volt.

Erről nem volt otthon szó, mert én mindig azt mondtam, hogy ne lépjen be. Azt tudom, hogy hívták, de nem tudom a dátumot. Azt biztosan tudom, hogy 1956 után belépett.

1956-ban, november negyedike után hallgattam a Szabad Európát, mert üzentek. Hát akkor mentek el Jóskaék. Ez nagy csapás volt a számomra. Sose felejttem el, este eljött, gondolom, el akart köszönni, de nem volt annyi lelkiereje, hogy elköszönjön tőlem. Kikísértem a kapuig, és sokáig néztem utána. Utána jártam akkor idegorvoshoz, de senkinek nem mondtam meg, mert azt mondták volna, hogy bolond vagyok. Nem tudtam elviselni, hogy elhagytak, mert csak ketten maradtunk a családból, és nagyon jó testvérek voltunk. Csak utólag tudtam meg, hogy például amikor bútort vett nekünk az üres lakásba, akkor kölcsönkért, és abból vett.

Amerikában Jóska előbb alkalmazott volt valahol, majd az 1960-as években saját óra- és ékszerjavító üzletet nyitott Manhattanben. Ezt csinálták az 1990-es évek közepéig, és jól megéltek belőle. Szuri bejárt az üzletbe segíteni, elsősorban gyöngyfűzéssel foglalkozott. Szuri 2003-ban halt meg Izraelben, ott is van eltemetve. Az egyik unokájának az esküvőjére utaztak Jeruzsálembe, és már a hosszú repülőutat nehezen viselte. Megérkezése után a testvérénél szálltak meg, Tel-Avivban. Éjszaka rosszul lett, kórházba kellett szállítani, ahol pár napon belül meghalt.

1972-ben a férjemet felhelyezték ide, a Röntgen utcai Medicorba kereskedelmi igazgatónak. Perutól kezdve Mongóliáig, a fél világot beutazta. Németül beszélt. Mindvégig a Medicorban volt, onnan ment nyugdíjba.

1973-ban költöztünk fel Debrecenből, ebbe az óbudai lakótelepi lakásba. Debrecenben volt egy lakás, azt ott leadtuk, és a cég révén kaptuk ezt a szövetkezeti lakást. Amikor feljöttünk Pestre, azt mondta a férjem, hogy azért nem kell dicsekedni vele, hogy zsidó vagy. Ezért aztán a munkahelyen nem mondtam, amikor bemutatkoztam. De biztos tudták, mert azt hamar megtudják a kolléganők. A férjem unokatestvérének a felesége nagyon beteges volt, és ő mesélte, hogy amikor kórházba kellett mennie, bemutatkozott, és mindjárt megmondta, hogy ő zsidó. Mert olyan nem volt, hogy a kórházban ez a téma ne került volna napirendre. Szóval itt, Pesten már nem mondtam. De érdekes, amikor szegény férjemet temették, és jöttünk haza a fiúkkal, akiknek kalap volt a fejükön, a szomszédasszony, szegény már meghalt, azt mondta: „Sejtettem, hogy zsidók vagytok, mert kalap van rajtatok.” Hát január közepén, a hidegben persze hogy kalapban voltak. Ez a szomszédasszony dunapataji volt, és mivel a vőlegénye Pesten volt, még mint fiatal lány jött fel szolgálonak. Amikor helyet keresett, csak azt nézte, hogy zsidó ne legyen. De nagyon jóban voltunk.

1974-ben én is elmentem dolgozni. Ötvenegy éves voltam, a nagyobbik fiú már nem volt itthon, gondoltam, egy kis pénzt kellene keresni. A férjem találkozott valamelyik Medicor-részleg igazgatójával, és mondta, hogy szeretnék valami munkát. Én valami bedolgozásra gondoltam, amit itthon csinálhatok. De nem volt, és ilyen könyvelésfélét csináltam. Tizenhét évet dolgoztam, hatvannyolc éves koromig. Jól éreztem magam, emberek között voltam, és legalább megismertem egy kicsit az életet.

Itt, Pesten nem volt társaságunk, Néhány emberrel a gyárból kifolyólag összejöttünk. Meghívtak, mi is meghívtuk, de olyan szoros kapcsolat nem alakult ki. Én nem is nagyon értem rá, hogy külön barátnővel barátkozzak, mert a család ellátása nagyon lekötött, vásárolni, főzni, mosni, mindent egyedül. Nem volt semmi segítségem

Néha kirándultunk a Budai hegyekbe. A férjem nagyon szeretett kirándulni. Lent hagytuk a kocsit, és gyalog mentünk. Ő nem a turistautakat szerette, hanem be, a sűrűbe. Itt, Pesten eleinte jártunk színházba meg moziba. De a férjem tévét se nagyon nézett, ő csak a híreket meg a háborús filmeket szerette. Ő menni szeretett. Olvasni is keveset olvasott. Én nagyon sokat olvastam, már gyerekkoromban elolvastam a Verne könyveket meg a May Károly könyveket.

1977-ben a férjemet kihelyezték a Medicor duplingeni kereskedelmi kirendeltségéhez vezetőnek. Ez München mellett van. Négy évig voltunk kint. Én hivatalosan nem vállalhattam munkát, de segítettem a férjemnek, én csináltam a vámelszámolást. Engem sokat segített a jiddis nyelvtudásom. A gyerekek már önállóak voltak, nem jöttek. A kisebbik egyetemre járt, és mikor elvégezte az egyetemet, akkor egy évre kijött. Ott megtanult jól németül. Állást nem vállalhatott, és azt csinálta, hogy télen hősöprést vállalt házaknál, és ezért kapott pénzt. Aztán úgy megszerették bent a cégnél, hogy a könyvelő nem hivatalosan adott neki valami munkát, és kapott érte pár márkát.

Mielőtt kimentünk, volt egy Trabantunk, amit a hatvanas évek közepén vettünk. Németországban volt egy szolgálati kocsi, és amikor 1981-ben hazajöttünk, vettünk egy használt Volkswagen Passatot. Én nem vezettem, csak a férjem. Amikor a férjem nyugdíjba ment, akkor vettünk egy Marutit. A férjem mozgékony ember volt, feladott hirdetéseket, hogy ügynökséget vállal. Sok választ kapott, de én lebeszéltem, hogy télen, havas utakon, csúszós időben menjen az autóval.

Volt egy nyaralónk Miskolc-Tapolcán. Azt még a férjem édesapja vette, és oda jártunk le a gyerekekkel, amikor kisebbek voltak. Levegőváltás. Főleg én voltam ott velük, a férjem csak akkor, amikor szabadságon volt, vagy hétvégeken. Ez egy rendes téglapépület volt, de kívül nem volt bevakolva. Aztán lassanként fejlesztettük. Két szoba, konyha, fürdőszoba, a fűtés olajkályhával. Aztán amikor szegény férjem 1996-ban meghalt, a fiúk eladták. Nem nagyon voltak oda érte.

Mindkét fiam a Miskolci Műszaki Egyetemet végezte el, és a szakmájában helyezkedett el. Mindketten megnősültek, és van egy-egy gyerekük.

A férjem nem volt vallásos, de nekem nem tiltotta. Debrecenben még jártam templomba. Messze volt a templom, de gyalog mentem. Jam Kipurkor [Jom Kipur] megvárt, de a másik utcában, hogy ne egyedül menjek a sötétben haza. Amikor volt ilyen maszkir [mázkir], kezdetben még rá tudtam beszélni, hogy menjél már el a templomba, szegény apád úgy örülne neki. Akkor elment a templomba, és amikor az apósom hazajött, megcsókolt, és megköszönte nekem, hogy rábeszéltem. De a férjem nem járt templomba, nem akarta, hogy észrevegyék a munkahelyén. Akkor, azt hiszem, ő már ilyen párttag lehetett. De nem is volt ő vallásos. Amikor kezdett udvarolni, már akkor voltak dolgok, amik nem tetszettek. Bementünk egy étterembe vacsorázni, és végignéztem, hogy ő evett. Én nem ettem semmit, mert nem volt kóser. Amíg Debrecenben laktunk, és kóser konyhát vittem, mindig mentem vágatni. De ő máshol mindent megevett. Itt, Óbudán már nem volt kóser konyha, csak ha Jóskáék hazalátogattak, akkor elmentem a Visegrádi utcai kóser hentesüzletbe. De sertéshúst soha életemben nem ettem.

Az ünnepeket családi körben csak én tartottam. A gyerekek annyiban, hogy leültek a vacsorához. Én gyújtottam gyertyát [lásd: gyertyagyújtás]. Mostanában, amióta a szemem rossz, nem gyújtok, mert mindig félek, nehogy valami tüzet csináljak.